

Kovács Gábor

AZ ÍRÁSTUDÓ ÉS A HATALOM: ÉRTELMISÉGI SZEREP-VÍZIÓK NÉMETH LÁSZLÓNÁL ÉS BIBÓ ISTVÁNNÁL

2018-05-10 | ESSZÉ

I. Előjáték: a két világháború közötti évtizedek világa. A válságtudat mint korérzés: az értelmiségi elit motívuma a történetfilozófiában és a korabeli tömegkultúrában

Németh László és Bibó István életpályája többször is keresztezi egymást. Viszonyuk a harmincas években még egyoldalú, a közöttük lévő évtizednyi korkülönbség miatt is. Németh már ismert író, a népi mozgalom fontos szereplője, amikor Bibó egyetemista és pályakezdő, akinek intellektuális szocializációjában fontos a *Tanu*, s az általa közvetített kultúrkritika. Első találkozásukra 1939-ben kerül sor; a háború után, az 1945–48 közötti években, a Sárközi Márta szerkesztette második *Válasznak* aztán mindketten alapszerzői. Ez kapcsolatuk elmélyülését is magával hozza; baráti viszonyba kerülnek, ami Németh László haláláig kitart. Az 1960-as években – levelezésük tanulsága szerint – összejárnak; a szilvesztereket rendszeresen együtt töltik abban a baráti társaságban, amelynek Illyés Gyula és Borsos Miklós is a tagjai. 1961-ben, amikor Bibó börtönben van, Németh László levélben fordul Kádárhoz szabadon bocsájtása érdekében – sikertelenül.^[1] Rendszeresen tiszteletjegyet küld a Bibó-családnak. Bibó figyelemmel kíséri drámaírói munkásságát: ennek bizonyítéka a *VII. Gergely* című történelmi drámáról írott elemző miniesszéje, amelyben egyébként kritizálja a pápáról festett Németh-képet.^[2]

harmadikutas minőségszocializmus

Bibó nemcsak 1945–1948 közötti írásaiban védi Némethet – mindenekelőtt az 1939-es *Kisebbségben* kifejtett nézetei miatt – ért politikai támadásokkal szemben,

hanem a hetvenes években adott életútinterjúban is érzékelteti, hogy a Németh-féle harmadikutas minőségszocializmus és a Kert-Magyarország-koncepció komoly hatást gyakorolt rá.

A írástudó terminus erősen felülstilizálja, megemeli annak a társadalmi rétegnek – vagyis az értelmiségnek – a szerepét, amelyre utal. A magyar olvasónak Julien Benda híres könyvét – és Babits arról szóló, nem kevésbé híres tanulmányát – *Az írástudók árulását* idézi. Az írástudó a francia *clerc* gyancsak Babits általi magyarítása.^[3] Benda számára az az ember, aki szellemi dolgokkal foglalkozik, s aki ezt hivatásként – az

isteni elhívás értelmében – morális kötelezettségként éli meg. A Benda-féle clerc a középkori keresztény *clericusegyenes* ági leszármazottja, a társadalom élő lelkiismerete, „aki az embereket transzcendens nyelven szólítja meg.”; s az aktuális, pillanatnyi érdekeken és konstellációkon túlnyúló transzcendens értékek legfőbb letéteményese. Benda Ortega y Gasset – akinek Magyarországon Németh László az egyik legfőbb népszerűsítője – nem kevésbé híres könyvének, *A tömegek lázadásának* fő motívumát, a tömeg és elit szembenállását idézve definiálja az írástudót: „(...) az embereknek ama rendjéről óhajtok itt beszélni, amelyet az írástudók rendjének neveznek, e névvel illetvén mindazokat, akik lényegileg nem praktikus célokat követnek, hanem örömet a művészet, a tudomány gyakorlásában, vagyis a metafizikai elmélkedésben lelik; vagyis, röviden bizonyos nem-anyagi javak birtoklásában, mondván: ‘Az én királyságom nem erről a világról való’. És valóban, több mint kétezer esztendő óta egészen a legutóbbi időig egy hosszú és szakadatlan processziót látok vonulni a történelmen át: bölcselek, papok, íróemberek, művészek, tudósok végeleáthatatlan menetét, amelynek vonulása határozott ellenállás a sokaság realizmusával szemben.”[4]

Franz Wilhelm Seiwert: Munkások, pinterest.com

Az írástudóknak mindenekelőtt a modern nemzet fölemelkedése után föllángoló tömegszenvedélyekkel kell szembeszállniuk; árulásuk behódolás ezeknek a szenvedélyeknek: mérséklés és csendesítés helyett szítás. A társadalmi integrációt biztosító értékek kvázi-papi testületeként elgondolt Benda-féle írástudó réteg erősen emlékeztet Hermann Hesse 1943-as, a két világháború közötti válságos évtizedekre és az újabb világháborúra rezonáló könyvének, *Az üveggyöngyjáték* értelmiségi mandarin elitjére, anti-politikus, ugyanakkor társadalomirányító rendjére.

szellemtelen prakticzizmus

A korabeli kultúrkritika bűvópatak-szerű vándormotívumáról van szó, amely – esetenként eltérő hangszerelésben – újra és újra felbukkan. Hesse üveggyöngyjátéka

a magaskultúra sűrítménye: egyfajta kód vagy algoritmus; nem elvont tudás és halott betű, hanem a hétköznapi gyakorlat. Az üveggyöngyjáték a valóságot átjáró szellem metaforája, a darabokra tört modern világ re-integrációja, értékek és valóság egymásra találása. A regény bevezető fejezetéből megtudjuk, hogy fiktív jövőbeli valóságban járunk, a 20. századi tárcairodalom korát követő századokban. Az üveggyöngyjáték a lehetséges legelvontabb szellemi elfoglaltságból, a zeneelméletből és a matematikából fejlődik ki, a valóságos modernitás lapos és szellemtelen prakticzizmusának és hatékonyság-kultuszának ellenpontjaként:

„Az üveggyöngyjáték tehát: játék kultúránk minden tartalmával és értékével; úgy játszik velük, ahogy, mondjuk, a művészetek virágkoraiban egy festő játszadozhatott palettája színeivel. Amit az emberiség megismert, ami fenséges gondolatot és műremeket létre hozott alkotó korszakaiban, amit a tudós szemlélődés következő periódusai fogalommá szűrtek, és elménk birtokává tettek: a szellemi értékeknek mindeme roppant anyagán az üveggyöngyjátékos úgy játszik, mint orgonán az orgonista, és ez az orgona szinte elképzelhetetlenül tökéletes, billentyűzete és pedálja letapogatja a teljes szellemi kozmoszt, regiszterei csaknem számlálhatatlanok; ezen a hangszeren, elméletileg, eljátszható a világ egész szellemi tartalma. A kézi billentyűsört, a pedált és a regisztereket mára már meghatározták, számukon és rendjükön, tökéletesítésük végett, változtatásokat kísérelni meg voltaképp már csak elméletileg lehetséges: a játéknyelv gazdagítása új tartalmak bevonásával a

legfelsőbb játékvezetés lehető legszigorúbb ellenőrzése alá tartozik. Viszont ezen a szilárd szerkezeten belül, vagy, hogy metaforánknál maradjunk, ennek az óriási orgonának a bonyolult gépezetén belül az egyes játékosok előtt nyitva áll a lehetőségek és kombinációk egész világa, és majd nem lehetetlen, hogy ezer következetesen végigjátszott játék közül akár kettő is a felszínesnél jobban hasonlítson egymásra.”[5]

Franz Wilhelm Seiwert: Paraszháború, pinterest.com

Kasztália, a fiktív helyszín az esztétikus létezés világa; fönnyaradását az üveggyöngyjátékosok rendje garantálja. Az „egész világ szellemi tartalma” azonban korántsem az európai kultúrát jelenti: Hesse zene és államvezetés szoros kapcsolatáról elmélkedve a régi Kínával példálódzik. Az üveggyöngyjátékos értelmiségiek elitje a Mennyei Közép Birodalmát irányító kínai mandarinok regénybeli megfelelője. A könyv utolsó fejezete kilépés az európai világlátásból, amely ismerős

lehet a magyar olvasó számára: Hamvas Béla életművének legbelsőbb magva ugyancsak ez. Hamvas is a feltételezett ősi bölcsességet keresi, amelyet a keleti vallások és filozófiák szent könyvei tartalmaznak, s amelynek a kereszténység és az európai kultúra csupán egyik leágazása.[6] A bölcsességnek a helyes politikai rendről is pontos tanítása van. Ideáltípusként a hindu kasztrendszer kínálkozik, a maga háromosztatú társadalmával, amelyet – a kozmosz örök rendjének e világi leképezéseként – a bráhminok értelmiségi-papi kasztja irányított. Az ősi kultúrák értékvilágától várják, hogy értelemmel és jelentéssel ruházza föl korunk sivár valóságát. Ez gyakorta társul a politika re-szakralizálásának vágyával. Hamvas nosztalgiája a hajdanvolt mitikus aranykor után, amelyben az értelmiségi bráhmin-kaszt a szellemi vezető, ugyanabból a válságtudatból táplálkozik, mint Hesse utópisztikus regénye.[7]

válságtudat

Nemcsak náluk: a fin de siècle évtizedeiben megjelenő és a modern világgal szembeni *ressentiment*-nal párosuló válságtudat az első világháború utáni évtizedekben nem csupán értelmiségi körökben van jelen, meghatározza a társadalom egészének hangulatát. A Spengler-féle pesszimista prófécia népszerűsége nemcsak Németországban, hanem szerte Európában érzékelhető: a hanyatlástörténeti tablókat kedvtelve szemléli a korabeli közönség. A téma nem is marad meg a történetfilozófiai esszéirodalom keretei között: hamarosan a populáris kultúrában, az új tömegmédiumban, a moziban is föltűnik.

Az angol James Hilton 1933-as könyve, a *Lost Horizon – A Kék Hold völgye* címmel Déry Tibor fordításában már 1936-ban magyarul is olvasható – Hollywood figyelmét is fölkelte: 1937-ben Frank Capra filmet forgat a történetből.[8] A Swift-féle jól ismert utópikus elemekből – a magányos hős utazása egy távoli, ismeretlen világba, amely egyrészt tükröt tart a valóságos világnak, másrészt alternatív, ideális modellként funkcionál – építkező regény 1939-ben olcsó, nagy példányszámú könyv formájában jelenik meg, amelyet a későbbiekben a könyvkiadást átalakító, tömegigényeket kielégítő puha kötésű könyvek forradalmát elindító műként emlegetnek.

Franz Wilhelm Seiwert: Erösen elvont félalak, Wikimedia Commons

Hiltonnál populáris formában *Az üveggyöngyjáték* valamennyi kultúrkritikai motívuma föllelhető, az értékválság kínzó érzésétől és a kiüresedett világ elutasításától az új értelmiségi elit kívánalmáig, valamint a magaskultúra értékregeneráló szerepének hangsúlyozásáig. A könyvet a hamarosan bekövetkezendő világháború előérzete hatja át. A főszereplő, Hugh Conway, angol gyarmati tisztviselő az első világháborús – a volt világháborús veterán, a német Ernst Jünger által irodalmi típussá tett – frontgeneráció képviselője. Volt oxfordi diák, majd tanár, aki végül diplomáciai szolgálatba áll. Művelt elit-értelmiségi, aki nemcsak hajdani évfolyamtársait veszítette el az első világháború lövészárkaiban, hanem a világ értelemmel felruházásának képességét is. Conway és néhány társa – akik a modern nyugati civilizáció jellegzetes képviselői – egy repülőgép-eltérítés folytán a Himalája elszigetelt – a külvilág számára akkortájt ismertté váló Tibetre hajazó – völgyébe kerül. Shangri-La, a kék hold völgye az ideális közösség lakhelye, amelyet furcsa láma-rend irányít. A rend vezetője, a Nagy Láma egy 17. századi francia kapucinus szerzetes, aki – a völgy sajátos, több száz éves élettartamot lehetővé tevő klimatikus viszonyainak következtében – még életben van, s Conwayt arra akarja rábírni, hogy csatlakozzék hozzájuk. A völgyet irányító lámák egy szinkretisztikus kultúra értékvilágát ültetik át a gyakorlatba: a kereszténység, a távol-keleti vallások és filozófiák keverednek itt, a kiüresedett és technicizált világgal szembeállított, jóindulatú és bölcs értelmiségi-elit által kormányzott, közösség érték-alapjának szerepében. A kék hold völgye afféle civilizációs Noé bárkája. A különböző országokból és történelmi korokból verbuvált lámák a magaskultúra értékeit – a kínai filozófiától Chopin zenéjéig – a hamarosan bekövetkező világégés utáni időkre akarják átmenteni, életben tartva egy majdani regeneráció esélyét.[9]

II. Németh László értelmiségi utópiája: A kapások és a minőségyszocializmus eszménye

Ha valakinek az a benyomása, hogy kissé elkalandoztunk eredeti témánktól, Németh és Bibó értelmiségi koncepciójától, téved. A korabeli kontextus ugyanis kapaszkodót ad Németh László egy rövid, játékos-utópisztikus, valójában nagyon is komoly, történetfilozófiai-politikai harmadikutas utópiája, *A kapásokhoz*. Az írás szinte

egykorú Hilton könyvével: 1935-ben íródott. Németh ekkoriban éppen mélyesen kiábrándul a politikából. Túl van a Gömbös-féle reformokhoz fűzött illúziói szertefoszlásán, s az urbánusok által vehemensen kritizált Új Szellemi Front kudarcán. (Ebbe a közeledési kísérletbe a két fél más és más elvárások alapján ment bele: Gömbös legitimációjának, társadalmi támogatottságának növekedését remélte, míg a népi mozgalom vezető írói – Németh, Illyés, Móricz – abban reménykedtek, hogy képesek rávenni a politikai hatalmat az általuk alapvetőnek tartott társadalmi reformokra.) Németh – szokása szerint – nagyon érzékenyen reagál a történetekre – meghirdeti a visszavonulás a belső körre programját, ám a Tanu-években kimunkált minőségyszocializmus és az ezzel összefonódó Kert-Magyarország-konceptióját a legkevésbé sem adja föl. Ha nincs reális politikai lehetőség a változásra, vállalni kell az utópiát, amely értelmezése szerint nem a valóság előli menekülés. Segít abban, hogy képesek legyünk orrunkat a történelem árja fölött tartani; megóv bennünket, hogy a teljes perspektívavesztés állapotában alámerüljünk a szennyes áradatban. (Ez a koncepció föltűnően emlékeztet Lewis Mumford 1922-es utópia-könyvében kifejtett elgondolásra, hogy a menekülési utópiák mellett ott vannak a nagyon fontos regenerációs utópiák, a rossz valóság átalakításának eszközei). *A kapások* mögötti szándék tehát: a kor rossz valóságával szemben egy utópikus perspektívát felmutatni.

versmondásban versenyeznek

Az utópia utazás-motívumát itt álom helyettesíti. Az író hiába próbál szóba elegyedni a sátoorkői birtok szőlőjében dolgozó szőlőmunkásokkal, s rezignáltan állapítja meg: az értelmiség

és a 'nép' nemcsak két különböző világban él, hanem két különböző nyelvet is beszél, s kétséges, lehet-e egyáltalán áthidalni ezt a távolságot. Aztán elalszik a szőlőtőkék között, s az utópia világában ébred föl. A legelső benyomás: a szellemi és kétféle munka közötti szakadék itt nem létezik: a metszőollót forgató munkások versmondásban versenyeznek: Csokonait szavalnak. Az író t hasonszőrűnek kijáró bensőségességgel fogadják.

Franz Wilhelm Seiwert: A munka világa, Wikimedia Commons

A Németh László által elképzelt jövőben vagyunk: Közép-Európában magyar vezetéssel győzött a kapás-forradalom, az állam többé nem létezik, helyébe a minőség-szocializmus elvei alapján működő szövetkezetek hálózata lépett. Magántulajdon helyett közös birtoklás, egoista és elszigetelt individuumok egyéni hasznát szem előtt tartó konkurenciája helyett kisközösségek nemes versengése a fizikai és szellemi olimpiákon. A mennyiségi termelés 19. századból megörökölt gigantomániája helyett a minőség versenye, a valóságos modernitás *homo oeconomicusa* helyett az alternatív modernitás *homo aestheticusa*. Az önszerveződő kisközösségben mindenki értelmiségi és fizikai termelő egy személyben. Németh a 19. századi utópista hagyományt követi, amikor megrajzolja képzeletbeli közössége körvonalait: kézműves, földművelő és értelmiségi szerepek nem válnak szét és nem lesznek hatalmi hierarchia alapjává. A közösségi ebédlőben Keatsot szavalnak, és görög drámaírókat olvasnak – természetesen angol és görög eredetiben. A természet kapitalista kizsákmányolása – ember ember általi kizsákmányolásához hasonlóan – a

múlté: a viszony a kozmoszhoz egyfajta új-pogány természetvallás keretében reszakralizálódik. A napot megkoronázó atlétikai versenyt kritizáló író a Versenybíró – Németh minőségyszocializmusát összefoglalva – oktatja ki:

a kapás élet csupa verseny

„Úgy látom – mondtam gúnyosan –, az atlétáitok nem dobják túl a régieket. – Nem, de görögül jobban tudnak. A mi nyomunkon egész Európa barbárságnak

tartja ma már az egyes rekordokat. Emberség versenyez emberséggel, közösség közösséggel. – S a hegyen a két Csokonai-idéző, ők nem mint egyének versenyeztek s egyben: az idézésben? – kérdeztem még ingerülten, de már csodálkozva. – Dehogynem. A kapás élet csupa verseny. Ha két ember kimegy fát vágni, mindig két fát vág ki, és a favágásból is verseny lesz: a döntésnek, gallyazásnak, tönkkiadásnak, feldarabolásnak megvannak a sebesség- és minőségpontjai. A kert ágyásaiban, a gyümölcsfák ágán versenyeredmény virít és csüng, mint Az Est kirakatában vasárnap délután, s egy elmés mondat jó pontot ugraszt ki a hallgatók fejében a jelzőtáblán. De azért a legügyesebb fakidöntő vagy szakács is csak akkor tarthat igazi elismerésre számot, ha az emberség más pontjain is sok jó pontja van. – Ez még mindig individualizmus – bökte ki az ostoba szót. – Tévedsz. A versenynek nem az a célja nálunk, hogy egy isten legyen s a többi bámuló, hanem hogy a csoportok belső szerkezete – az egyének rendje a csoportban – a csoportok versenyében helytálljon. – S e csoportok megint csak egyének, ugye, nagyobb csoportokban s így fölfelé? – kérdeztem én, mert abban, amit a Bíró egyéniségről és közösségről mondott, a magam álmát ismertem fel. Igen, a versenyzőknek ez a hierarchiája a közösségben: ez Európa. – Ez volt Görögország, ez a civitasokra épült római Impérium, s ez a középkor keresztény köztársasága. S ennek az ellentéte: Kelet és Bizánc – kiáltottam én föl boldogan. Előbb még ingerült voltam, hogy gondolataimnak ily bamba bámulójává tett e furcsa helyzet, de most akár hülyeként is éltem volna itt tovább, csak hogy ami idáig társtalan vergődött agyamban, a világban láthassam végre.”[10]

III. Érdek, érték, értelmiség: a fiatal Bibó kultúrkritikája

A Németh által közvetített kultúrkritikával – mindenekelőtt a német *Tat-kör* és Ortega y Gasset nézeteivel – húszas éveiben, tehát abban az életkorban találkozik Bibó, amikor általában kifformálódik a gondolkodó világképe. S valóban: a két világháború közötti évek kultúrkritikai-válságfilozófiai mintázata tartósan beépül gondolkodásába. Idővel elhalványul, aztán bűvópatakként meg-megjelenik.

Franz Wilhelm Seiwert: Vita, pinterest.com

A fiatal Bibó kultúrkritikai koncepciója 1935 után kb. 1942-43-ig a már látott motívumokra épül: a modernitás egydimenziós, kalkulatív-instrumentalista-technológiai racionalitásának bírálata, az értékválság érzékelése és az értelmiségi elitek történelemformáló szerepének hangsúlyozása. Lényeges, hogy nála nem hatalmi-uralkodó elitekről van szó, abban az értelemben, ahogyan C. Wright Mills 1950-es években írott könyvében. Az elitek feladata szerinte intellektuális-morális jellegű: a társadalmi értékvilág és az abból következő magatartás-mintázatok generálása, karbantartása és szétosztása.^[11] Ezt azért tartja alapvetőnek, mert antropológiai koncepciójában – amihez élete végéhez ragaszkodik – elutasítja, hogy az emberi cselekvés elsődleges mozgatórugója az érdek. Úgy véli, ennél mélyebbre kell ásunk. Az igazi kérdés, hogy milyen értékkepzetek befolyásolják a cselekvőt. A különféle társadalmi szerepek mögötti végső motivációs tényező az érdeket meghatározó értékvilág. Az érdek csak azokban a válság-szituációkban tesz szert átmenetileg elsődleges szerepre, amelyekben értékválság van, tehát nincs közmegegyezés bizonyos alapértékek érvényességét illetően.^[12]

egy értelmiségi kaszt örkődik

De vajon lehetséges-e univerzális értékrendszer modern viszonyok között? Hiszen a premodern világ végének legszembetűnőbb jelensége éppenséggel az univerzalitás igényével

fellépő transzcendens megalapozottságú keresztény értékvilág eróziója. A problémát tovább bonyolítja, hogy a középkor egyik legszembetűnőbb sajátossága egy paradoxon: az elvileg minden keresztényre nézve kötelező univerzális értékvilággal egyidejűleg réteg- és csoport-specifikus etikai kódexek is léteznek, s a gyakorlatban ezek artikulálják az elvileg univerzális jellegű értékek által szabályozott gondolkozási és viselkedési mintázatokat. A lovag-nemesség, a parasztság és a városi polgárság fogalmai a helyes és helytelen viselkedésről konkrét élethelyzetekben igencsak különbözőek. De ha el is tekintünk ettől, s feltételezzük – mint Bibó –, hogy az európai középkor premodern viszonyai között a papi értelmiség hosszú távon, egy

általánosan elfogadott és a valóságban is működő értékvilágra támaszkodva végül sikerrel humanizálta a hatalmat, az alapkérdés akkor is megmarad. Vagyis: elképzelhető-e a két világháború között a kultúrkritika által központi problémának mutatott értékválság gyógyszereként olyan univerzális értékvilág, amelynek érvényesülése fölött egy értelmiségi kaszt őrökdi?

A kérdés a második világháború alatt is fölmerül egy vitában: az egyik résztvevő az emigrációban élő Mannheim Károly, akivel Bibó levelezésben áll, s akinek 1943-as, *Korunk diagnózisa* című, angolul megjelent könyvéről hosszú esszé-recenziót ír.

[13] Mannheim gondolatai a későbbiekben komolyan és tartósan befolyásolják Bibót. A vitapartner az a Friedrich Hayek, aki nézeteit – többek között Mannheimmel is polemizálva – híres, *Út a szolgasághoz* című munkájában fejt ki. Két eszmekör vitája ez: szocializmusé és liberalizmusé. (Lényeges, hogy Bibó mindig is következetesen tagadja az ellentétet: a modern történelem zsákutcás folyamatai nyomán előállt hamis opposzíciónak tartja: az *Uchronia* alternatív történelmével – többek között – éppen azt akarja demonstrálni, hogy ez történelmi kulcshelyzetekben hozott jó döntésekkel kiküszöbölhető). Mannheim kiindulópontja: a *laissez faire* és az értéksemlegesség elvére épülő liberális demokrácia a gazdasági monopóliumok, a technokrata hatalomkoncentráció és a modern hírközlés által lehetővé tett tömegmanipuláció korában nem lehetséges. A totalitarizmus a köztes társadalmi képletek feloldódása miatt elmagányosodott és morális iránytű nélkül maradó egyes ember léthelyzetét használja ki. Ezért látja kívánatos opciónak az ún. harcos demokráciát, amely irányított gazdaságot és bizonyos alapértékekre vonatkozó értékconszenzust jelentene: nézete szerint ez az uniformizálásra és a homogenizálásra törekvő totalitárius tervezéssel szemben a pluralitást és sokszínűséget őrző tervezést jelentene.

Franz Wilhelm Seiwert: Gyárak, Wikimedia Commons

A koncepció lényegi eleme a vallás társadalomintegráló képességének revitalizálása a vallásos tapasztalat modern formáinak felhasználásával, illetve a mindenki által elfogadott alapértékek felett őrködő kvázi-papi, értelmiségi szerep, amely kiküszöböli a középkori klerikalizmust és a vallási dogmatizmust, és biztosítja a társadalmi innováció szempontjából elengedhetetlen szabad gondolkodást.^[14] Olyan 'a kecske is jóllakik és a káposzta is megmarad' hipotetikus helyzet ez, amelyik kísértetiesen emlékeztet az 1968-as *Uchróniában* megrajzolt képzeletbeli egyház tevékenysége nyomán megvalósuló alternatív modernítésra.

homo oeconomicus

Friedrich Hayek alapvetően elhibázottnak tartja Mannheim koncepcióját. Az irányított szocialista gazdaság szerinte a totalitarizmus előszobája. Úgy véli, a modernitás viszonyai között átfogó

társadalmi célt feltételező univerzális erkölcsi kódex nem lehetséges: ez ugyanis szükségképpen a társadalom tagjainak igényei és törekvései közötti rangsor felállítását jelenti, s így az egyének közötti rangsort is. Ez viszont ellentmond a modern egalitarizmus elvének, megsemmisíti a modern individualizmus alapját jelentő egyéni autonómiát.**[15]** A modern létszituáció éppenséggel az univerzális erkölcsi kódex felbomlása miatt állt elő: a modern etika univerzális szabályai ezért formálisak, nem az egyéni cselekvés tartalmát, csak annak kereteit írják elő. Hayek elgondolása azért áll szemben Mannheim koncepciójával – s persze az értelmiségi társadalom és az értelmiségi elit által vezetett társadalom Németh- és Bibó-féle teóriáival –, mert más a kiindulópontja. Hayeknél a modern világ alapja a gazdasági erőforrások elosztásáért versengő *homo oeconomicus*. Mannheim kultúrkritikája – ahogyan Némethé és Bibóé is – arra mutat, hogy a gyakorlatban a *homo oeconomicusok* versengésén alapuló világ a modern technológia és társadalomszervezés viszonyai között gazdasági és politikai monopóliumok kialakulásához, nem szabadsághoz, hanem újszerű zsarnoksághoz vezet.**[16]** Ezért kell fölvetni az értékregeneráció, az értelmiségi elit és az alternatív modernitás problematikáját. Kinek volt igaza? A vitát egyértelműen eldönteni nemigen lehet: Hayek arról beszél, ami van, Mannheim arról, aminek lennie kellene: valóság és érték viszonyának – Bibónál központi témaként fölmerülő – problémája ez, ami a harmadikutas koncepciókban a modernitásválságok idején – az alternatív modernitás gondolatával összekapcsolódva – újra és újra fölmerül.**[17]**

IV. Németh és Bibó értelmiségkoncepciója a háború alatt és után

a. Németh László

Németh életpályáján a második világháború idején új alkotói korszak kezdődik. 1939-ben a nagy vitát gerjesztő *Kisebbségben* csúcspontja és lezárása annak a periódusnak, amelyben az elit-teória az asszimilációs kérdéssel kapcsolódik össze. **[18]** Az igencsak problematikus írás által kirobbant vita hatására a háború éveiben fokozatosan átértelmezi mondandóját: a kisebbségi létezés koncepciója mögül

kikopik az etnikai dimenzió, s egy új koncepcionális keretbe illeszkedik: a *világcivilizáció* fogalma kerül a központi helyre. A magyar és kelet-európai problematika ennek részeként jelenik meg. Világcivilizációról beszélve Németh tulajdonképpen azt írja le, amit manapság globalizációnak szokás nevezni: az európai modernitás exportját és mutációját az Európán kívüli kultúrákban. A háború utáni években ez magában foglalja a gyarmatbirodalmak szétesésének kérdéskörét. Élénken foglalkoztatják az Indiában végbemenő események, középpontjukban Gandhival,^[19] akire egyébként már a húszas években felfigyel. Ez szükségképpen az értelmiségi és a hatalom viszonyának újragondolását hozza magával. Németh számára ez nem csupán elméleti probléma. Országos ismertségű íróként időről időre belép a közszerepet vállaló értelmiségi pozíciójába. Jóllehet nagy csalódásként éli meg az Új Szellemi Front kudarcát, 1942-ben ő is ott van annak a lillafüredi írótalálkozónak az előadói között, amelyen az írók ismét csak a hatalom képviselőivel találkoznak. ^[20] Az 1943-as szárszói konferencia egyik sztár-előadója nagy vitát gerjesztő előadásával pedig éppen ő. Ebben a Tanu-korszak elit-koncepcióját^[21] újrafogalmazva, egy értelmiségi társadalom tablóját rajzolja fel harmadikutas víziójának keretében.

autokratikus parlamentarizmus

A háború után, 1945–48 között, a hódmezővásárhelyi tanítás évei következnek. Ezt utóbb élete legtermékenyebb időszakaként emlegeti: az óráadók királyságáról

beszél. 1947-ben, a Magyar Közösség elleni per idején erőteljes támadások érik: a sajtó a szervezet egyik ideológusaként emlegeti. Bibó – aki ekkor a második *Válaszban* szerzőtársa – politikai esszéiben következetesen igyekszik visszautasítani a vádakát és megvédeni Némethet. 1948-ban távozik Hódmezővásárhelyről. Nyugtalan időszak következik – van olyan év, amikor tizenötször vált lakóhelyet. Tevékenységének egyre nagyobb részét teszi ki a fordítás, regény és dráma megjelentetése az ideológiai elvárások miatt mind nehezebb. Az 1949-től beköszöntő Rákosi-érában az ő élethelyzete is alapvetően megváltozik. A minőség-szocializmus harmadikutas ideológusára – aki 1943-as szárszói beszédében arról szólt, hogy a háború után egy

idegen hatalom által támogatott politikai rendszer jöhet – nemigen van szükség a kiépülő totalitárius diktatúra vezetőinek. Míg 1945 előtt a Horthy-korszak autokratikus parlamentarizmusában, mikor a politikai hatalom tárgyalt az írókkal – Új Szellemi Front, 1942-es írótalálkozó –, ő is mindig ott volt az értelmiségi oldalon, most más a szituáció.

Franz Wilhelm Seiwert: Mindennapi kenyér, pinterest.com

Bár a hatalmi reprezentáció szempontjából az elit-értelmiség fontos, itt már csak igazodásra van mód; legjobb esetben társutasként jöhet szóba, akinek feje fölött lebeg az átminősítés: megsemmisítendő ellenség. A megváltozott helyzetet jól érzékelteti 1955. július 3-i találkozója Rákosival, aki telefonon rendelteti magához. Érthetően szorongva megy el az audienciára, amelyen kiderül, hogy a pártvezér szegedi börtönévei alatt a *Tanu* rendszeres olvasója volt. Ez nem igazán teszi boldoggá, mert Rákosi nem titkolja, hogy a harmadikutasságot politikailag károsnak ítéli, mivel az objektíve a progresszió – vagyis a kommunista oldal – erőit kisebbsítette. Németh László a végén szóba hozza a darabjai körüli huzavonát – eredmény nélkül, hiszen arról Rákosi nemcsak tud, hanem, és ez a lényegi része a lekenyerezésbe csomagolt megfélemlítésnek, a 'látod milyen jó ember vagyok, hiszen megvenni akarlak, mikor le is csukathatnálak' despota-attitűdnek, ami meghatározza az beszélgetés légkörét. Naplójában rezignáltan összegzi benyomásait: „A mintegy három óráig terjedő beszélgetésnek ez volt a gerince: az, amit ő tudott rólam. Voltaképp igen sok: Ferenc József Aranyról, Horthy Miklós Móricz Zsigmondról aligha tudott annyit, mint ő énrólam. [De azok nem döntöttek róla, hogy Arany és Móricz írhat-e, s mit írjon.] (...) Én is meg vagyok győződve – s tán mélyebb okok alapján, hogy a nyugati civilizációt előbb-utóbb egy másik váltja fel, az, amelyiknek most ő a képviselője. [De hogy az író nem az érdekli – mi győz –, hanem hogy mi jobb – nem a valószínűleg megvalósuló, hanem az életben rejlő legnagyobb lehetőségek. Ez a gondolkodás – s a belőle eredő magány, fájdalom, pátosz – s a benne rejlő valódi forradalmiság, az eufóriás ügynöki gondolkodás számára teljesen érthetetlen.] Ha nem tudtam volna, hogy az előttem levő ember százakat végeztetett ki, köztük kommunista bajtársakat is, irigyeltem volna a gyanútlan hitéért, a derűért, amivel a történelmet s benne a maga szerepét nézte. (...) Akivel beszéltem, úgy mondják, négy-öt nyelvet beszél egész jól, élete során mindenfelől szerzett értesülést – lám, a hipertónia-kutatással is lépést tart, de ennek ellenére is ez minden szavánál kiderült, egy igen egyszerű, mondhatnám, primitív ember. S az uralma alatt mégis vállalatok épültek, országfejlesztő terveket dolgoztak ki, bonyolult bürokrácia munkáját kellett áttekinteni. Mint politikus előbb a koalíciós pártokat kellett a parlamentarizmus

látszatával szétfúzni; a Nagy Imre kiütése – azt is milyen ügyesen csinálta meg. Még okos emberek is bölcsnek tartják. Hát ennyi 'bölcsesség' is elég a népek kormányzásához?"[22]

b. Bibó István

ideológiai továbbfejlődésre alkalmatlan

Bibó háború alatti és utáni pályafutása egy felfelé ívelő és egy meredeken zuhanó szakaszra osztható. A kettő közötti határvonal nem a háború, hanem a koalíciós korszak korlátozott

többspártrendszerre épülő, többé-kevésbé demokratikus periódusát lezáró 1949-es év. Az egyetemi évek után ígéretes középosztálybeli-értelmiségi életút körvonalai rajzolódnak ki: a köztisztviselői pályafutás az igazságügy minisztériumban, illetve ezzel egy időben egyetemi magántanári státusz Szegeden és Kolozsváron. Ez folytatódni látszik a háborús összeomlás után is: a Nemzeti Parasztpárt által a koalíciós kormányba belügyminiszternek delegált fiatalkori barát, Erdei Ferenc hívására rövid időre főtitisztviselő a belügyminisztériumban: ő vezeti a közigazgatási osztályt. 1946-ban rendes egyetemi tanárrá nevezik ki, tanít a szegedi egyetemen, 1946-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választja, 1947-ben megtartja akadémiai székfoglalóját, s ugyanebben az évben a Kelet-Európai Intézet elnökhelyettese lesz. Aztán jön 1949. Az akadémiai tagrevízió során visszaminősítik levelező taggá, ami valójában kizárást jelent. 1950-ben – mint ideológiai továbbfejlődésre alkalmatlan személyt – a szegedi egyetem dékánja felszólítja, hogy kérje nyugdíjaztatását. 1951-ben negyvenévesen a Budapesti Egyetemi Könyvtár második kategóriájú kutatóként alkalmazza. Itt dolgozik az 1956-os forradalom utáni 1957-es letartóztatásáig.

Franz Wilhelm Seiwert: Nemzetközi Munkássegély, jean louis mazieres, flickr.com

Bibó értelmiség-koncepciója ezekben az években – jóllehet időközben alapvető orientációs fordulat következik be nála, érdeklődése 1935 után jogelmélettől a politikaelmélet felé fordul – továbbra is erősen magán viseli azt az elitelméleti megközelítést, ami a Németh László közvetítésével értelmezett kultúrkritikai tradíció jellemzője. Továbbra is úgy gondolja, hogy az értelmiségi elitnek alapvető szerepe van a társadalomfejlődésben. Egy 1947-es írásában az értelmiségi szerep a konkrét történeti szituációkon felülemelkedő transzcendens hivatássá lényegül: „Az úrhűbéri rendi jelenség, a *középosztály* kapitalista-osztálytársadalmi jelenség, az *értelmiség* örök emberi szerep.”^[23] A definíció Németh László *Találkozó a tejcsarnokban* című, 1942-es írásának egyik gondolatmenetére rímel: „Mi a különbség értelmiség és középosztály közt? A középosztály, burkoltan, tovább tartja a régi nemesi előjogokat. Ez az előjoga, úrvolta, fontosabb neki, mint munkája. Ezzel nehezedik különösebb lelkifurdalás nélkül az alatta lévőkre. Az értelmiség lemond előjogáról. Munkájának a

társadalmi értéke a kulcs, amely szerint a javakban részesedni akar. S ha helyzete ma mégis kedvezőbb: hídfőállásnak tekinti, amelyet nem a nép ellen, hanem a nép nagy átkelésére kell tartania.”[24]

értelmiségi funkció

Az értelmiség társadalmi szerepe lehet pozitív vagy negatív: hogy melyik lehetőség aktualizálódik, az jó vagy rossz döntéseitől függ. Az értelmiségi funkció ugyanis mindig konkrét történeti

helyzetekben, különböző kontextusokban realizálódik. Bibó példa a pozitív szerepre: a középkori keresztény klerikus a maga hatalom-humanizáló tevékenységével, míg a negatívra az 1789-es francia forradalom ideológia-gyártó jakobinus értelmisége, amelyik a későbbi bolsevik élcsapat-értelmiség történeti előképeként politikai módszerként használja a későbbiekben megállíthatatlanul eszkalálódó terrort, véres bábszínházzá torzítva az egyébként kezdetben helyes és mérsékelt célokat kitűző, történelmi korrekciós eszközként induló forradalmat. Az öncélú forradalom-mitológiát gyártó forradalmi értelmiség mellett a jelenkor másik nagy aktuális veszélyének az egyre nagyobb hatalomra szert tevő technokrata értelmiséget látja. A társadalomszervező értelmiségnek a modern tömegtársadalom viszonyai közötti, két egymással ellentétes elfajulása a bibói koncepcióban ugyanannak a botnak a két vége: a technokrácia bálványa az értékmentes hatékonyság, míg az ideológus forradalmár-értelmiség társadalom átalakító programjából olyan pszeudo-vallást fabrikál, amelynek istenét vérrel és terrorral kell jóllakatni.[25]

V. Forradalom után, a kádári konszolidáció éveiben: az életutak elágaznak

Bibó és Németh is szerepet vállal az 1956-os forradalomban: Bibó az utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere, Németh az írószövetség tevékenységébe kapcsolódik, s fontos írásokat közöl az írók szerepéről, a forradalom politikai céljairól: az alkalmat arra használja, hogy ismét kifejtse a maga harmadikutas koncepcióját. Ez – a különbségek mellett – több ponton érintkezik Bibó 1956 őszén és 1957 elején, a

letartóztatása előtti időszakban írt kibontakozási javaslatával:**[26]** korlátozott többpártrendszerre épülő, ám a megbukott szovjet mintát elutasító szocialista politikai és gazdasági rendszer, valamint a kapitalizmus egyidejű elutasítása.

Ezt követően az életutak jelentősen elágaznak: Bibót letartóztatják, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik, végül 1963-ban szabadul amnesztiával, s nyugdíjba vonulásáig a Statisztikai Hivatal könyvtárosaként dolgozik. 1979-es haláláig belső emigrációban él. Az élete végén adott életút-interjúban jellemzi azt a világot, amelybe a börtönkapun át lépett: „Tudtam, hogy a Kádár az van és a Kádár az marad. Nekem volt egy olyan benyomásom, hogy ez az egész, a börtön elviselhetősége az bizonyos ponton a Kádárra megy vissza, de akkor nekem azért a Kádárnak egészben a mérlege olyan nagyon pozitívvá nem vált. Emlékszem, hogy a börtönben még egy kicsit pozitívabb voltam lényegileg, mint szabadulás után. Mikor kiszabadultam, és itthon éltem, és kaptam állást, kezdtem létezni ebben a létben, amiről egy nagyon szellemes ember azt mondta, hogy kérem, itt mézben élünk: élni nagyon jól lehet benne, előrehaladni nagyon nehéz. Ezt kezdtem érezni, hogy ebben a nagyon elviselhető variánsban, amiben mi élünk, ebben van valami demoralizáló.”**[27]**

Franz Wilhelm Seiwert: Tájkép munkásokkal, pinterest.com

A kádári konszolidáció éveiben nem köt kompromisszumot – ahogyan azt számosan teszik ezekben az években – nem akar beilleszkedni a „létező szocializmus” rendszerébe. Az 1956 utáni helyzetet elemző visszatekintésében indokolja döntését: „Természetesen nincs mit vitatkoznom azokkal, akik úgy vélik, hogy a fennálló hatalommal mindig és minden körülmények között meg kell egyezni, s esetleg a magyarság nehéz történelmét hozzák fel igazolásul. Én ugyancsak ilyen, minden körülmények között a fennálló hatalommal kiegyező, kiegyezéses atmoszférájú világban, a Horthy–Bethlen-féle konszolidációban nevelkedtem fel, ennek hatása alól – alapvetően békességkereső alaptermészetem folytán is – csak lassan szabadultam fel, de egyszer s mindenkorra.

Nem vitatkozhatom, nincs jogom vitatkozni azokkal sem, akik megteszik ezeket a kiegyező gesztusokat, mert annak tudatában vannak, hogy valami mindennél fontosabb ügy van rájuk bízva. Kodály Zoltán elmehetett nemcsak egy értelmes és mértéktartó államhatalom, de akár Rákosi Mátyás rendezvényeire is: neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonossága felett. Ma is lehetnek és vannak ilyen minden egyébnél fontosabb dolgok. Amit azonban én a magam számára ilyen rám szabott ügynek tudok, hogy bizonyos felismert állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok illenek bele a legkevésbé.”[28]

bot és mézesmadzag

Németh László a konszolidálódó Kádár-rendszer kultúrpolitikai stratégiájában azok közé tartozik, akiknek megnyerését – bot és mézesmadzag váltakozó használatával – a

rendszer presztízisének emelése miatt fontosnak tartják. A stratégia részeként a Népszabadság méltatja, hogy Németh 1956-ban kiállt a szocializmus mellett, majd 1957-ben Kossuth díjjal tüntetik ki. Ez utóbbi az adott helyzetben nyilvánvalóan nem okoz túl nagy örömet a számára; kompromittálónak érzi, betegségére hivatkozva nem is megy el az átadásra, a feleségét küldi maga helyett, s a díjért kapott pénzt a hódmezővásárhelyi iskolának ajándékozza. Elutazik a Szovjetunióba, az útról cikket ír az Élet és Irodalomba. Ugyanakkor az 1958-as, a népi írók elleni párthatározatban megfogalmazott kritika éle ellene is irányul.[29] A hatvanas és hetvenes években, egészen 1975-ös haláláig – Aczél Györggyel, a kultúrpolitika irányítójával személyesen is jó viszonyban van – a kiemelten kezelt írók egyike; életműkiadást kap, darabjait játsszák a színházak, de az életműkiadásból kimaradnak a Tanu-korszak írásai. A szocialista kultúrpolitikának – a maga szempontjából érthetően – nincs szüksége a minőségiszocialista értelmiségi társadalom és a Kert-Magyarország harmadikutas prófétájára.

VI. A társadalomszervező értelmiségi elit víziója két tételben: a gandhizmus és az Uchrónia

a. Politika és morál, avagy hogyan lehet használni a történelem eszközeit: Cromwell versus Gandhi

A két háború közötti korszak és a háborús évek értelmiségi-társadalom koncepciójának elemei újra és újra előkerülnek Németh esszéiben, tanulmányaiban és naplóföljegyzéseiben. Gondolatvilágának kerete a világcivilizáció fogalma, amely az 1943-as *Nagyvárad*i beszédben jelenik meg. Fontos új fejlemény a háború utáni vásárhelyi korszak tudománytörténeti érdeklődésének beépülése – Németh nem volt filozófus, mégsem jogosulatlan a terminus használata – történetfilozófiájába. Írásaiban nemegyszer hivatkozik Arnold Toynbee-ra, aki éppen ezekben az években Bibó gondolkodására is hat – olyannyira, hogy az *Uchrónia* koncepciójához a legnagyobb inspirációt éppen tőle kapja. A Németh-féle világcivilizáció legfőbb jellemzője, hogy technikai civilizáció; problematikussága épp ebből fakad. Ugyanakkor továbbra is foglalkoztatja a hatalom és az értelmiségi viszonya, kiegészülve – ebben jelentős szerepet játszik az 1956-os forradalom élménye – egy elvontabb, mondhatni politikafilozófiai kérdésfelvetéssel: politika, erkölcs és erőszak kapcsolatának elemzésével. Nem túlzás elemzésről beszélni, mert ezekben a gondolatmenetekben az egyébként képeket és metaforákat használó esszéíró Németh fogalmilag gondolja végig a jelenségeket. Alapvető eszköze marad továbbra is a típusalkotás – Cromwell és Gandhi domináns civilizációs típusokként jelennek meg –, de történeti-kulturális kontextusát fogalmi elemzésekkel ragadja meg.

Franz Wilhelm Seiwert: Munkásemberek, pinterest.com

Az európai civilizáció egyik sajátosságát abban látja, hogy itt elválik a politika az erkölctől: olyan autonóm szféra, egyfajta *techné* lesz, amelyiknek törvényszerűségei és működési logikája van – ebben a fordulópontot Machiavelli jelenti. Az európai politikusnak, ha sikeres akar lenni, alkalmaznia kell az általa ajánlott cselekvésmódokat, beleértve az erőszak alkalmazását. Innen jön a dilemma, amelyet Cromwellnek, a vidéki angol, mélyen vallásos gentleman-értelmiséginek a tragikumát adja Németh drámájában. A puritán Cromwell számára *elhívás* – a szó bibliai értelmében – a politikai cselekvés. Ám fölismeri, hogy ennek eleget tenni, azaz sikeres politikussá válni csak akkor tud, ha ügyesen és szakszerűen használja a politikai *techné* eszközeit: így lesz belőle a későbbi brit világbirodalmat fölépítő profi politikus – és ezzel egyidejűleg a sikeres üzletember civilizációs archetípusa. Ám élete végén mégis kétely mardossa – vajon tényleg ezt akarta Isten, amikor elhívta őt? Hogy Németh miként gondolta, az Cromwell ellenpólusát jelentő Gandhi alakjában válik nyilvánvalóvá. A két ember két civilizációs személyiségtípust testesít meg, a *species cromwellianát* és a *species gandhianát*.**[30]**

a növényi erkölcs maximái

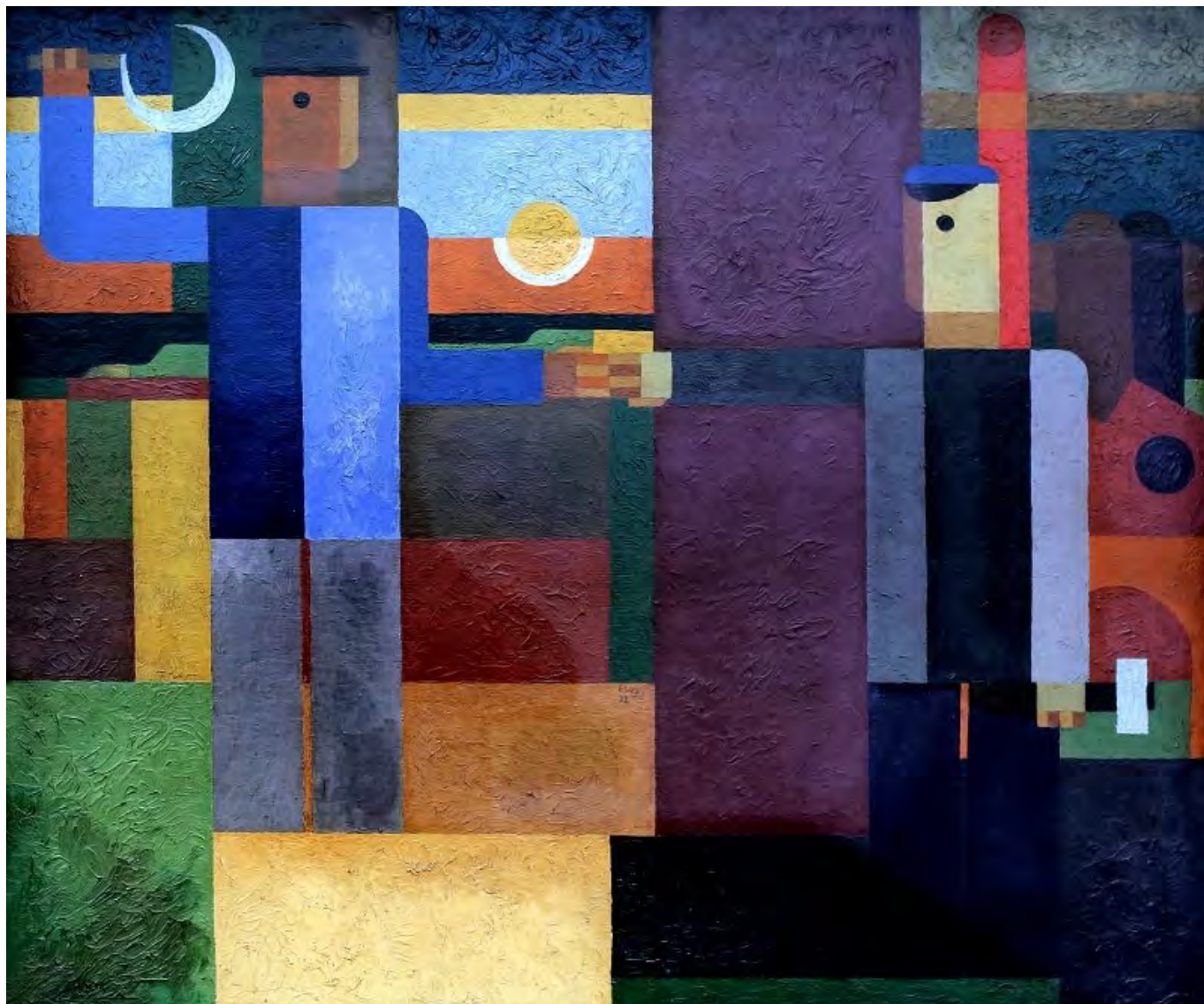
Az első az európai gyökerű világcivilizáció, amely cselekvési elvként használva a célracionalitást, technológiai civilizációvá alakult, s a maga egoista ragadozó

erkölcsének jegyében gyarmatokként maga alá gyűrte a világ nagy részét. Ezzel szemben az európai és hindu kultúra szintézisét megvalósító Európán kívüli értelmiségi, Gandhi, aki maga ugyan elbukik, de az általa képviselt történelmi kísérlet – politikát csinálni morális, nem-politikai eszközökkel egy nem agresszív, közösségi, kooperatív 'növényi' erkölcs maximái alapján cselekedve – végső kimenetele az író reményei szerint még nem lefutott. A gondolatmenet két háború közötti kultúrkritika mátrixába ágyazódik. A technikai világcivilizáció mohó habzsolása és világpusztítása – valamiféle e világi szerzetesrendként elképzelt, a cluny-i reformot modern viszonyok között és modern formában megismétlő –, az animális fogyasztói igényekkel szemben a szellemi igényeket propagáló aszkéta értelmiségi elit vezetésével lehetséges. A koncepció lényegi eleme az a – már az 1943-as szárszói beszédben kidolgozott – meggyőződés, hogy erre van társadalmi fogékonyság, az értelmiségi kovász azért tudja megkeleszteni a tésztát, mert a modern társadalom dinamikája az értelmiségi lét általánossá válása felé mutat: megvan tehát az esélye az elit és tömeg egymásra találásának. Németh – gyötrő kételyei ellenére – nem adja föl a reményt, hogy a magyarországi létező szocializmus, kedvező körülmények között, átalakulhat a *Tanuban* vizionált minőség-szocializmussá. Erről számos írása tanúskodik, s ez munkál az Aczél György felkérésére írt, átfogó kulturális reformot körvonalazó, *Ha én miniszter lennék* című 1962-es tervezetében.

b. Bibó és az alternatív történelem uchrónikus hipotézise

Az 1968-as *Uchróniameghökkentő* írás. [31] Műfajilag *A kapásokkal* állítható párhuzamba. Politikai gondolkodó – Bibó mindvégig így tekint magára – nemigen ír ilyen science-fiction ízű fikciót. Már a cím is erősen barokkos, bekezdésnyi terjedelmű – ami szokatlan egy vázlatnak szánt írás esetében: *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával,*

Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia.

Franz Wilhelm Seiwert: Vidék és város, jean louis mazieres, flickr.com

Az uchrónia az utópia párja. Görög szóösszetétel mindkettő: az utópia sosem volt hely, míg az uchrónia sosem volt idő. Az előbbi Morus könyve óta a legtöbb nyelvben meghonosodott kifejezés: elképzelt ideális társadalom. Ezzel szemben az uchrónia viszonylag újkeletű és jószerivel ismeretlen, jöllehet amit jelent – elképzelt alternatív történelem – nagyon is ismerős, a science-fiction irodalom évtizedek óta használja. 'Mi lett volna, ha...?' – ez az uchrónia kérdése. Az utópiával szemben – amely ideális gondolati séma alapján akarja átszabni a valóságot – központban van az emberi

szabadság, s az ezt realizáló emberi cselekvés. Alapja egy indeterminista történelemkép. A terminus kiötlője, Charles Renouvier, 19. századi francia filozófus ilyen történelemfilozófiából kiindulva ír vaskos könyvet, amelyben az antik történelem egy kritikus pontján a valóságos történelemtől eltérően döntenek a szereplők, ezért az események más irányt vesznek, mint a valóságban. **[32]** Bibó olvasta Renouvier könyvét, és inspirálta, hogy megírja a maga alternatív, uchrónikus történelmét. Végül is egy vázlat készül el 1968-ban. Az évszámnak jelentősége van: a modern társadalom hatvanas évekbeli krízise most tetőzik. Bibó úgy érzi, olyan kritikus csomóponthoz ért az emberiség, amikor a „hogyan tovább” a kulcspozícióban lévő elit döntésein múlik. Ezekben a helyzetekben lehet jól és rosszul dönteni. A rossz döntés után elvesznek lehetőségek, sőt teljesen rossz irányba fordulhatnak a dolgok. Ilyen félresiklás következett be a középkor végén, amikor a keresztény értelmiség az egyházszakadáshoz vezető sorozatos rossz döntések miatt eljátszotta egy emberszabásúbb modernitás megteremtésének lehetőségét. Az uchrónikus forma kapóra jön Bibónak: a modern történelmet kultúrkritikai szemszögből tudja végiggondolni, saját indeterminista történelemfelfogásából és elitelméletéből kiindulva. A forma játékos, ám a mondandó nagyon is komoly. Révai Andrásnak írott 1968-as levelében – amelyben jövőbeli terveiről számol be – úgy nyilatkozik, hogy amit itt elmondana, az „igen groteszk és igen mélyenjáró valami szeretne lenni. Félek azonban, hogy nem fogom hozzá megtalálni a szükséges beszélgető hangot és laza szerkezetet. Egyelőre csak a címe van meg, mely olyan hosszú, mintha egy tudálékos 17. századi szerző írta volna.” És tömören összefoglalja az akkor még csak tervezett írás tartalmát: „Az impulzust hozzá Toynbee-nak egyetlen megjegyzése adta **[33]**, mely szerint, ha az egyház alkotmányosítására irányuló 15. századi zsinati mozgalom győz – s kis híján győzött –, akkor a reformáció elmarad, és minden másképp lett volna. Ezt a 'másképp'-et és mégis ugyanazt szeretném rögzíteni, amihez elég sok – humoros effektusra is irányuló – ötletem volna. Az alapgondolat az, hogy hogyan festene egy olyan – európai mértékkel mérve – univerzális spirituális központ, mely erkölcsi integritásban VII. Gergely súlyával, szellemi széleslátókörűségben Erasmus súlyával, az abszolutizmus, zsarnokság és hatalomimádat elleni haragjában pedig Victor Hugo súlyával jelennék meg az európai porondon. (...) a 'trón és oltár szövetségé'-nek még a fogalma sem létezik, lévén az egyház mindennemű alkotmányosság ösztönzője, a

zsinat a 'parlamentek anyja', minek eredményeképpen a középkori szabadság megszakítás nélkül, organikusan nő át modern szabadsággá (...) Az alapgondolat nem a keresztény vallás egysége, bár szeretném úgy megszerkeszteni, hogy minden igazán univerzális szemléletű katolikus és protestáns nosztalgiát kapjon utána, a lényeg azonban egy olyan spirituális központ, 'tanítói hivatal' elgondolása, mely társadalomformáló tényező tud lenni anélkül, hogy a hatalomkoncentráció csapdáiba beleessék. Ehhez történetileg a római pápaság került a legközelebb, de beleesett a hatalom buktatóiba.” [34]

Franz Wilhelm Seiwert: Emberek gépekkel (gyári munkások), pinterest.com

Konklúzió helyett

Mai szemmel az lehet a benyomásunk, hogy Németh és Bibó talán érdeménél többre tartja az értelmiséget: van ebben valami korhoz és régióhoz kötött. Cs. Szabó László 1942-ben, a háború alatt ironikusan arra figyelmeztet, hogy kortársai abszurd módon

túlértékelik az író – tágabb értelemben: az értelmiségi – társadalmi jelentőségét és lehetőségeit: „Az író egy idő óta néptanító, segédlelkész és mezei bölcselő egy személyben (...), az én nemzedékemnek Zuboly a kísértője, aki a zöldkeresztes nővértől kultuszminiszterig minden szerepet maga akar eljátszani”.

szellemi szakmunkás

Ma, az ezredforduló utáni második évtized végén [35] már nemigen hallani az írástudók árulásáról. Maga az 'írástudó' szó is kikopott a használatból: anakronisztikusan, s némiképp ironikusan hangzik. Nem azért, mintha az, amire Benda gondolt az írástudók árulásáról szólva – a behódolás a politikai szenvedélyeknek és azok szítása – eltűnt volna életünkéből. Éppen ellenkezőleg. Ám az a világállapot, amely ezt a metafizikai világrend megsértésének, transzcendens értékek feladásának aurájával vonta be – alighanem visszavonhatatlanul – a múlté. Az értelmiségi olyan szellemi szakmunkás, aki – ha politikára adja a fejét – rövid idő alatt, különösebb lelkifurdalás nélkül hatalmi brókerré képezi át magát. Ám ez már nem árulás, hanem az adott helyzetben megkívánt politikai technikáknak a szavazatmaximalizálás szent célja által legitimált szakszerű alkalmazása. Tempora mutantur...

A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa.

Az írás *Az értelmiség szerepe a közösségi identitások alakításában a 19-20. században, Lengyelországban és Magyarországon* című, kétoldalú akadémiai megállapodás keretében az MTA BTK Filozófiai Intézetében 2018. február 27-én rendezett műhelykonferencián elhangzott angol nyelvű előadás jelentősen kibővített változata.

[1] Kádár válasza szemléletesen bizonyítja, milyen az értelmiségi és a hatalom viszonya a 'létező szocializmus' éveiben: „Tisztelt Barátom! (...) Felvetted, tudnék-e valamit tenni annak érdekében, hogy Bibó kegyelmet kapjon, továbbá azt, hogy Bibó közel egy éve nem beszélhet feleségével, és beteg. Érdeklődtem s megtudtam: Bibó István, aki a Magyar Népköztársaság törvényes rendje elleni cselekményeiért reá kiszabott büntetését tölti, múlt év áprilisában a börtönszabályzatot súlyosan sértő tetteiért kapta fegyelmi büntetését (...) a magyar büntető törvények világos előírásai kizárják a kegyelem lehetőségét minden olyan esetben, amelyben az elítélt fegyelmi büntetés hatálya alatt áll. (...) Kormányzatunkat e kérdések megítélésénél szocialista államrendünk érdekeinek köteles védelme, ugyanakkor az emberiesség vezeti. Ez így volt eddig is és így lesz a jövőben is, általában is, az egyes esetekben is. Ennyit tudok a Bibó-ügy mostani megítéléséről s jövő kilátásairól mondani. Jó egészséget kívánok.” /Kádár János levele Németh Lászlónak. Budapest, 1961. április 11. Idézi: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999, 194./

[2] „ (...) ebben az egész beállításban elsikkad a probléma lényege. A probléma lényege az ti., hogy VII. Gergely először jut odáig, hogy spirituális eszközökkel a világi hatalom fölé kerekedjék. Önála jelenik ez meg, előtte egy nemzedékkel még a világi hatalom pápákat tett le és emelt fel. Egy nemzedék alatt eljutott odáig, hogy egy király letételének a pápa által való lehetősége komolyan megjelenjen, ő eljut idáig és abban a pillanatban, mikor idáig

eljut, ezt az egészet úgy fogja föl, mint a királyok fölött álló hatalomnak a lehetőségét. Tulajdonképpen az egyháznak az a furcsa eltorzulása, amelyik az egyházat magát tette világi hatalmak szolgájából a világi hatalmak egyikévé, itt, ebben a történeti pillanatban már el is kezdődik, holott a nagy perspektíva az lett volna, hogyha egy nem világi, nem erőszakon alapuló szellemi hatalom kezdete lett volna ez a pillanat. /Drámaelemzés. Németh László: VII. Gergely. In: *Bibó István összegyűjtött írásai. 1. Az európai társadalomfejlődés értelme*. Budapest: Kalligram, 2016, 412./

[3] Rónai Mihály, az 1945-ös magyar fordítás szerzője előszavában jogosan hívja fel a figyelmet a fogalom értéktelítettségére. Rónai Mihály: Bevezető. In: Julien Benda: *Az írástudók árulása*. Babits Mihály tanulmányával. Rónai Mihály András fordításában és bevezetőjével. Budapest: Anonymus, 1945, 22-23.

[4] Julien Benda i. m. 111.

[5] Hermann Hesse: *Az üveggyöngyjáték. Josef Knecht Magister Ludi életrajzána kísérlete, valamint Knecht hátrahagyott írásai*. Fordította Szabó Ede. Budapest: Cartaphilus, 2012, 15.

[6] Hamvasra vonatkozóan lásd a *Ligetben* 2017-ben megjelent írásomat: *Hamvas és a két világháború közötti tradicionalizmus: René Guenon és Julius Evola* <http://ligetmuhely.com/liget/hamvas-es-ket-vilagaboru-kozotti-traditionalizmus/> (Utolsó letöltés: 2018. március 30.)

[7] Hamvas egész írást szentel a témának: ebben kritikai áttekintést ad a korabeli válságirodalomról: Hamvas Béla: 'Modern apokalipszis. A világkrízis irodalma'. In: Uő: *A világválság*. Budapest: Magvető, 1983. Hesse *A Karamazov testvérek, avagy Európa alkonya* c. 1925-ös esszéjében foglalkozik a kérdéssel. Itt – hasonlóan a Nietzsche által ugyancsak erősen inspirált Hamvashoz – egy új korszak nyitányáról beszél: „A Karamazovok eszméje ősi, ázsiai-okkult eszme, kezd európai lenni, kezd felfrissíteni Európa szellemét. Ez az, amit én Európa alkonyának nevezek. Ez az alkony megtérés az anyaölbe, visszafordulás Ázsiához (...) Elfordulásról van szó, elfordulásról minden rögzített etikától és erkölctől (...) Ha egy kultúra, egy, az emberek domesztikálására tett kísérlet kifárad és meginog, akkor válnak az emberek egyre inkább különössé, hisztérikussá (...) A lélekben indulatok uralkodnak, melyekre nincs név (...) minden jó és rossz kétségessé lesz, és minden törvény meginog.” ('A Karamazov testvérek, avagy Európa alkonya'. Fordította Wittmann László. In: Herman Hesse: *Pillantás a káoszba*. Budapest: Cartaphilus, 2005, 20, 30, 31)

[8] A film 1973-as változata megtekinthető a Youtube-on:

<https://www.youtube.com/watch?v=qsy8Tm9Djc> (Utolsó letöltés: 2018. március 30.)

[9] A vállalkozás célját a Nagy Lára így foglalja össze Conwaynak: „Mi itt maradunk könyveinkkel, zenénkkel és gondolatainkkal, őrizzük egy haldokló kor törekeny eleganciáját, és igyekszünk megtalálni azt a bölcsességet, amelyre az embereknek szükségük lesz, ha szenvedélyeik már majd ellobogtak. Egy örökséget kell őriznünk és továbbadnunk.” Feltűnő *Az üveggyöngyjátékban* is hangsúlyozott, a modern világ haszonelvűségével és hatékonyság-kultuszával szembeállított és büszkén vállalt haszontalanság és impraktikusság: „(...) a lámák valóban úgy éltek, mintha kezükben tartanák az időt, de ez az idő súlyosabb volt, mint a kinti világ pehelysúlyú ideje. (...) nyelvtanulmányaikon kívül még számtalan más tudományos kérdéssel foglalkoztak, oly behatóan, hogy bármilyen nyugati egyetemnek is díszére váltak volna. Voltak többen, akik könyveket írtak; az egyik matematikai problémákkal foglalkozott, egy másik Spengler és Gibbon alapján az európai civilizáció történetét írta meg. De nem valamennyien foglalkoztak ilyen méretű munkákkal; voltak közöttük, akik a szeszély állóvízű csatornáiban merültek alá, s mint Briac, elfelejtett régi dallamok töredékei után kutattak, mások, mint például az angol exlelkész, új elméleteket kovácsoltak a Brontë nővérek regényeinek keletkezéséről.” (James Hilton: *A Kék Hold völgye*. Fordította Déry Tibor. Budapest: Kozmosz Könyvek, 1984, 158, 188.)

[10] 'A kapások' (1935) In: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Budapest: Digitális Irodalmi Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

<http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000010998&secId=0000996220804-840>. (Utolsó letöltés: 2018. március 30.)

[11] „Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen értékelési rend szerint kiválasztott embercsoport alkalmas: az értékelési rend tudja csak biztosítani az elit által adott példák és minták érvényességét és kötelező erejét. (...) Bármilyen is a kiválasztó szempont, minden elit nyugodt és termékeny működésének az az első feltétele, hogy

az elit kiválasztását igazoló értékelési rend mögött olyan eleven társadalmi közmegegyezés álljon, mely ezt az értékelést magáévá teszi, s az elit kiválasztottságát egészében elismeri. Másik feltétele az elit nyugodt és termékeny működésének az, hogy a társadalom valóságos szervezete az elfogadott értékelési rendnek egészében megfeleljen, s az elit tagjai a társadalom szervezetében olyan helyeket foglaljanak el, ahonnan valóban képesek is a társadalmat irányítani, reá hatni s vezetői tevékenységük mögött a követés nagyfokú valószínűségét kiváltani.” (*Elit és szociális érzék*, 1942. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/49.html> Utolsó letöltés: 2018. március 30.)

[12] „Érdecsak fix elosztáshoz kapcsolódik. Ha ez megbillen, csak nyers előretörékvés van, kvantitatív primer érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs. *Előbb a rendező elv, aztán az érdek*. A rendező elvet nem osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki. (...) Az emberek ön- és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen.” (‘Vezetés-követés’, 1941. In: *Bibó István összegyűjtött írásai 1. Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest: Kalligram, 2016, 64.)

[13] *Korunk diagnózisa*(1943) <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/53.html> (Utolsó letöltés: 2018. március 30.)

[14] Karl Mannheim: *Diagnosis of our Time*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1945, 119.

[15] Friederich Hayek: *Út a szolgáshoz*. Fordította Mezey György Iván. Budapest: 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 89-90.

[16] Ez központi gondolata Bibó akadémiai székfoglalójának. *Az államhatalmak szétválasztása egykor és most* (1947. január 13.) <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/290.html> (Utolsó letöltés: 2018. március 30.)

[17] Gondoljunk csak a kortárs zöld koncepciókra: ezek lényegi jegye ugyancsak egy másfajta, alternatív modernitás gondolata.

[18] A vita a mai napig tart. Jelzésként álljon itt néhány álláspont! Poszler György a *Kisebbségben* felfogását bennszülött bölceletnek nevezi, miközben Némethet Babitscsal állítja szembe. „Bennszülött bölcelet. Németh László: *Kisebbségben* – szubjektív kommentárok.” In: Poszler György: *Vonzások és taszítások*. Budapest: Liget, 1994, 290-333. Vekerdí László szerint a *Kisebbségben* Németh László szellemi elmagányosodásának, kisebbségbe kerülésének a terméke: „Kisebbségben könnyen elhomályosul a látás. 1939 tavaszának vészterhes felhői alatt Németh László tiszta tekintete sem vette észre, hogy sommás tipológiája öncsonkításra kényszerítene a magyar irodalmat, hogy szándéka ellenére kisebbséget kreálna maga is.” (‘Kisebbségben – Európa három történeti régiójáról’. In: Vekerdí László: *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya: Új Forrás Könyvek, 1997, 229.) Grezsa Ferenc: „A gondolatmenet summája: vívódó magyarságtudat; alkalmazkodás és önmegőrzés, vállalat és tagadás, konvenció és humán ambivalenciája. Ez az ellentmondásosság szervesen következik a Németh Lászlóra és a népi mozgalomra jellemző sajátos antiimperialista nemzetszemléletből. Ennek az erősen érzelmi jellegű és etikailag motivált patriotizmusnak – Király István találó okfejtése szerint – az identitásföltés, a jellemhangsúlyozás a fő ismérve. Ezért keveredik benne a kulturális kolonializmus elleni tiltakozás etnikai érzékenységgel, a szociális felelősségtudat forradalmi dezillúzióval, a kelet-európai helyzetérzék antiracionalizmussal. Egy pillanatra úgy tűnik Németh számára, hogy a széteséssel fenyegetett népet a faji kohézió mentheti meg. Jó szándékból fakadó gondolati hiba, melyet majd a Szekfü-tanulmányban korrigál.” (Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka, 1938-1944*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 59-60.) Trencsényi Balázs a korabeli rivális nemzet-diskurzusok kontextusában elhelyezve a historicista és a populista kánon metszéspontjában lévő és az azoktól el is határolódó műnek tartja a *Kisebbségben*: Az ‘alkat-diskurzus’ és Bibó István politikai publicisztikája. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Új Mandátum, 2001, 189-193. Füzi László, a legutóbbi Németh-monográfia szerzője: „A szellemi elemzés hiánya jellemzi a (...) *Kisebbségben* című írást, röpiratot. (...) Németh ebben a korszakban szellemileg ismét közelebb került Szabó Dezsőhöz. (...) megteremtette – a mítoszalkotásra egyébként is megvoltak a hajlamai – az örök, s így bármikor feleleveníthető kisebbségi pszichózist. Alapvetően sérelmekre koncentráló, kislebbségi gondolkodásmód volt ez, a problémakör gazdasági-történeti-szociológiai összefüggéseit Németh még csak meg sem említette. (...) A sorsmagyarság nála tehát egyszerre volt erkölcsi, történeti és kulturális kategória, ha annak lehet nevezni, hiszen tartalmát pontosan nem határozta meg, a jelenségkört pedig hozzákapcsolta az asszimiláció folyamatának különböző rétegeihez. A sorsmagyarság megélését így „faji” kérdésként is értelmezte. (Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901-1971*. Pozsony: Kalligram, 2001, 409, 410, 412)

[19] Az 1943-as *Nagyváradi beszéd* középpontjában ezek a motívumok középpontba kerülnek: „A nagy népek milliói éppúgy kisebbségben vannak a maguk birodalmaiban, mint a kis népek velük szemben. S gondoljunk Indiára, Kínára, Afrikára, Dél-Amerika színes millióira. Nem másfélezer millió ember van itt kisebbségben ötszáz millióval

szemben, hanem kétezer millió az ötten vagy ötvennel. (...) Mi ez a kisebbségbe sodró varázslat? Mi zúdít a fehér emberre is századok óta nem kóstolt szenvedéseket? A technikával szövetkezett martalóc: a gépesített hatalmaskodás. (...) szörnyű ragadozó tehetetlenség van az emberrel szövetkezett gépben: nem bír megállni a lelkek leigázásában. (...) A naponként változó ellenségeken túl a mi harcunk is ez ellen az embergép kentaur ellen folyik. (...) Hogy harcoljon a véres géperkölc ellen, aki nem akar embertársai lelkébe tiporni, mint szövetségese? Mik a kisebbségi harcmódor örök szabályai? (...) Eljött az idő, amikor Európának is gandhizmusra van szüksége. De Gandhi mozgalmát India óriási méretei, évezredek mozdulatlansága s az angolok óvatossága szabja meg. Európa változékonnyabb kis népeinek, nagyobb sanyargatásra, egy aktívabb gandhizmusba kell öltözniök. Idegen ez a harcmódor Európától? Szomorú volna, ha az lenne. Azt jelentené, hogy hiába nézett kétezer éven át Jézus alakjára.” ('Nagyváradai beszéd', 1943. In: *A minőség forradalma - Kisebbségben*. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000010998&secId=0000996220> 1292-1293, 1294. (Utolsó letöltés 2018. március 30.)

[20] A találkozó jegyzőkönyve elérhető online:

http://ezredveg.vasaros.com/z/html/zk_Antologia_A_lillafuredi_iroi_ertekezlet.html(Utolsó letöltés 2018. március 30.) A találkozó történetének feldolgozása: Ständeisky Éva: *Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden*. I-II. 2000, 1999. július-augusztus. 44-53. ill. 47-56.

[21] Lásd: Kovács Gábor: *Az „inspiráló hatás” Németh László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya* (Forrás 2001) <http://www.forrasfolyoirat.hu/0311/kovacs.html>(Utolsó letöltés 2018. március 30.)

[22] Németh László: 'A harmincadik év', 1958. In: *Magam helyett*

<http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=-1&docId=7501&secId=810723&limit=10&pageSet=1> 772, 773, 776. (Utolsó letöltés 2018. március 30.)

[23] *Értelmiség és szakszerűség* (1947) <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/334.html>(Utolsó letöltés 2018. március 30.)

[24] 'Találkozó a tejcarnokban' (1942) In: *A minőség forradalma - Kisebbségben*

<http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000010998&secId=0000996220> 1181-1182. (Utolsó letöltés 2018. március 30.)

[25] Ezt egy - töle szokatlanul - erősen pesszimista hangvételű töredékében fejti ki. A borúlátást persze nagyon is megmagyarázzák a történelmi körülmények: valamikor az ötvenes években íródott. „Évszázadokon keresztül az igazságkeresés nagy európai szenvedélyének az egyik legjelentősebb színhelye volt az igazságszolgáltatás: az, hogy azt komollyá, valóságossá, magasrendűvé, pártatlanná, s egyben minél valóságosabb drámává törekedjünk tenni. De ami Oroszországban a 30-as évek második felében lezajlott, az úgy viszonylott ehhez, mint a bábjáték a valóságos drámához, s a szemlélőt jobban megrendítette ez a bábjáték, mint minden addig kiontott vér: az eszközökben való nem válogatás machiavellisztikus technikája valami riasztó értelmetlenség, céltalanság, mondhatnánk úgy is, élettelenység formáját vette fel. Sokat hallottunk arról, hogy hogyan jöttek létre ezek a vallomások a hívő bolsevisztáknak abbeli szenvedélyes törekvéséből, hogy inkább saját magukat mocskolják, mintsem hogy a párt egységét, hitelét és tekintélyét veszélyeztessék. De függetlenül attól, hogy ez a magyarázat helytálló-e vagy sem, az egész kérdés végsőleg nem az, hogy ezek a vallomások milyen eszközökkel jöttek létre, hanem az, hogy ezek után egyáltalán lehet-e arról beszélni, hogy a bolsevizmus eszközökben való nem válogatása végsőleg egy jó ügy szolgálatában áll: miféle jó ügy lehet az, melynek érdekében ilyen hátborzongató bábjátékokat kell lefolytatni. Mi maradhat a szabadság, igazságosság és emberi méltóság jó ügyéből egy társadalomban, mely ezt képes - vagy kénytelen - ellentmondás nélkül végignézni? (Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata, 1953-56. In: *Bibó István összegyűjtött írásai* 1., 226.)

[26] A különbségekre és egyezésekre vonatkozóan lásd: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999, 191.

[27] Bibó István (1911-1979) *Életút dokumentumokban*. A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor. Budapest: 1956-os Intézet-Osiris-Századvég, 1995. 486.

[28] Bibó István: *Az 1956 utáni helyzetről* (1978) <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/694.html> (Utolsó letöltés

2018. március 30.)

[29] Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996, 376–388.

[30] „A két ember, Cromwell és Gandhi közt a legnagyobb különbség (...) abban a viszonyban [van], melyben morális gyakorlatiságuk a történelem kikerülhetetlennek hitt eszközeivel került. Amióta Machiavelli a politikát emancipálta, s tudományrangra emelte, mely a célokhoz vezető eszközök elméletével foglalkozik, mint a mechanika erők és mozgások elméletével, a machiavellizmus, bár rosszálló jelző lett, gyakorlatban a politikai hozzáértést jelenti; aki országokat vezet, annak éppúgy tisztában kell lennie a szabályaival, mint a hadvezérnek a stratégiával, vagy a mérnöknek a boltozatkészítés módjával. Cromwellnek mint katonának, ha nem akart kikapni, meg kellett tanulnia a sikeres lovasroham taktikáját, s miután államférfiúvá lett, éppígy rákényszerült a machiavellista államvezetés eltanulására. Boldogtalanságát s gyűlöletességét az az összeütközés okozta, melybe ez a tudása mély vallásosságával került. Gandhit közéleti pályája nem szorította sem valóságos harcra, sem államvezetésre; fegyverül kezdetben nem is választhatott mást, csak az erkölcsi tiltakozást, s ő megmaradt emellett. Az erkölcsi fölényből, az igazság birtoklásából vezette le harcmódszerét, melyben az ellenségre mért legsúlyosabb csapás igazságtalanságainak az elviselése lett, s ennek az igazán antimachiavellista politikai elméletnek a kidolgozása közben nyert csatákkal egy nagy történelmi kísérletet nyitott meg, amely lezárva ma sincs: lehet-e nem történelmi eszközökkel is történelmet csinálni, van-e egy másfajta, majd azt mondom: nem euklideszi, nem machiavellista politika, amely annak, aki eszközül használja, éppúgy vagy még inkább meghozhatja a győzelmet. /A történelem eszközei (1962). In: Németh László: *Kísérleti dramaturgia. Drámák 1960–1969*

<http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=9642&secId=890092> (Utolsó letöltés 2018. március 30.)

[31] Trencsényi Balázs: *A tegnap árnyékában* (Bibó István és az Uchrónia) Nappali Ház 1993/2, 35–45; Kovács Gábor: *Változatok a történelemre. Bibó István Uchróniája*. 2000, 9. évf. 7. sz. (1999) 47–52.

[32] Charles Renouvier: *Uchronie* (l'utopie dans l'histoire). Esquisse historique apocryphe du développement de la civilisation européenne tel qu'il n'a pas été, tel qu'il aurait pu être. Paris: Bureau de la Critique Philosophique, 1876.

[33] Mint olvasmányjegyzékéből kiderül, Bibó kivonatolta Arnold Toynbee *A Study of History* 4. kötetének 523–528. oldalairól az ide vonatkozó részeket. *Bibó István olvasmányjegyzéke, illetve kivonatai*: MTA Könyvtárának Kézirattára Ms 5117/3, 32.

[34] [Levél Londonba, Révai Andrásához] <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/539.html> (Utolsó letöltés 2018. március 30.)

Az *Uchrónia* szövege ugyancsak elérhető online: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/540.html> (Utolsó letöltés 2018. március 30.)

[35] A kortárs értelmiségről ad átfogó képet Kiss Lajos András: *Értelmiség az ezredfordulón. Hatalom és erkölcs*. Budapest: Liget Könyvek, 2014.

felső kép | Franz Wilhelm Seiwert: Tüntetés, Wikimedia Commons